

Камбаралиева У.Ж., Расулова М.М.

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДУН БААЛОО КЫЗМАТЫ
(лингвистикалык талдоо)

Камбаралиева У.Ж., Расулова М.М.

ОЦЕНОЧНАЯ ФУНКЦИЯ ДИАЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
(лингвистический анализ)

U.Zh. Kambaraliev, M.M. Rasulova

THE EVALUATION FUNCTION OF DIALOGUE IN A LITERARY TEXT
(linguistic analysis)

УДК: 81-25(575.2)(04)

Макалада «баалоо» түшүнүгүн репрезентациялоо маселеси мүнөздөлүп, диалогдук кепте баалоонун вербалдык жана бейвербалдык ыкмаларын экспликациялоо өзгөчөлүктөрү каралат. Изилдөөнүн актуалдуулугу адамдын баалоо ишмердүүлүгүнүн көп кырдуулугунда камтылат. Ал адамды таанып билүүнүн лингвистикалык жактан толук деңгээлде интерпретациялана элек жагынын бири болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыгында диалогдордогу баалоонун сезимдик, эмоциялык жана прагматикалык классификациясы сунуш кылынат.

Негизги сөздөр: концепт, диалог, баалоонун тилдик объективдештирүүнүн түрлөрү, баалоонун тилдик каражаттары.

В статье характеризуется проблема репрезентации понятия «оценка», рассматриваются особенности экспликации вербальных и невербальных способов оценки в диалоговой структуре речи. Актуальность исследования заключается в многогранности оценивающей деятельности человека, являющейся одной из сторон познавательной деятельности человека, не в полной мере получающей лингвистическую интерпретацию. По результатам исследования предлагается следующая классификация оценивания в диалогах: чувственное, эмоциональное и прагматическое.

Ключевые слова: концепт, диалог, виды языковой объективации оценки, языковые средства оценки

The article describes the problem of representation of the concept of "evaluation", and considers the features of explication of verbal and non-verbal methods of evaluation in the dialogue structure of speech. The relevance of the study lies in the versatility of the evaluation of human activity, which is one of the sides of human cognitive activity, not fully receiving linguistic interpretation. According to the results of the study, the following classification of evaluation in dialogues is proposed: sensory, emotional and pragmatic.

Key words: concept, dialogue, types of language objective evaluation, language assessment tools.

«Баалоо» түшүнүгү баалоо процессинин маанисин жана анын соңку натыйжасын чагылдыруу менен, тилдик универсалий жана маанилүү лингвистикалык категориялардын бири болуп саналат да, адамдын

когнитивдик да, практикалык да ишмердигине таандык.

Баалоо учурунда адам бир катар аракеттердин жыйындысын аткарып, көп учурда алардын ырааттуулугу өзгөрбөстөн калат. Алгач ал баалоо объектисин эстейт же аны менен түздөн-түз жакындыкта болушу керек. Андан соң салыштыруу үчүн жадымынан, жашоосунан кайсы бир эталонду же субъективдүү кабылдоо идеалын издейт. Ушундан кийин субъективдүү эталон менен объект бааланып, баалоо процессинин жыйынтыгы келип чыгат. Демек, бааланып жаткан объекти жана субъектилердин ортосунда окшоштуктарды жана айырмачылыктарды белгилөөнүн негизги ыкмасы – салыштыруу болуп саналат. Эгер баалоо тилдин бирдиктеринде чагылдырылып, тилдин фактысы болуп калса, ал оозеки жана жазуу кепте ишке ашат.

Көркөм чыгармаларды талдоо көрсөткөндөй, окуялардын субъект же объектилерин баалоонун мааниси каймана (имплициттик) же ачык, кеңири берилген (эксплициттик) формада чагылдырылышы мүмкүн, аны менен катар баалоо вербалдык же бейвербал каражаттар аркылуу берилет. Көркөм чыгармаларда баалоо процесси көп учурда эки позицияда: автордун позициясында жана каармандардын позициясында ишке ашып, булар дайыма эле бири-бири менен дал келе бербейт.

Баалоо экспликациясынын жана баалоо процессинин мүнөзү тексттин структурасына жараша болорун белгилей кетүү керек. Эгер баяндоо түрүндөгү текстте окуянын тигил же бул объектисин баалоону канчалык деңгээлде ачыктоону автор өзү чечсе, диалогдук тексттерде баалоо демилгесин чыгарманын автору толугу менен диалогдун катышуучуларына берет.

Көркөм тексттердеги диалог лингвистикалык жана экстралингвистикалык кубулуштардын татаал жыйындысын камтыган өзгөчө структура катары кыз

мат кылат. «Көркөм тексттеги диалогду изилдөө кептик коммуникациянын ушул тибинин, анын тексттин структурасындагы ролун берүү принциптерин ачыктоого мүмкүндүк берет» [8, 22].

Көркөм текстте окуялардын динамикасын күчөтүү менен, диалог чыгармадагы каармандардын ички дүйнөсүн ачуу ыкмасы катары берилип, ар кандай функциялык жүктү алып жүрүшү мүмкүн. Ошентип, диалог көркөм чыгармалардын структурасынын ажыратылгыс бөлүгү катары төмөндөгү функцияны аткара алат: 1) диалогдук биримдиктерде баяндалып жаткан кырдаалдын маанисин жана мазмунун ачып берет; 2) кырдаалдын катышуучуларынын ролун жана ордун айкындайт; 3) окуянын өнүгүшүнө, анын статикалык абалдан динамикалык «секиригине» өбөлгө болот (диалог-галаш-тартыш, диалогдогу каармандардын психологиялык абалы); 4) каармандын сырткы көрүнүшүн жана ички абалын даана мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. Диалогдун мүнөздөө функциясы баалоо менен коштолуп, анда адам кабыл алуучу кубулуш менен тийиштүү мезгил мерчеминде калыптанган тажрыйбасынын ортосундагы айкалыштарды белгилөөгө аракет кылып, маектешүүчүнү коммуникациялык актыга тартып, ага баалоого катышуучунун же баалоо объектисинин ролун таңуулайт.

Диалогдордо эксплициттүү түрдө автордун позициясы анчейин көрүнө бербейт. Мындай учурларда окурман окуянын пассивдүү катышуучусу болуп калат да, өтүп жаткан аракеттерди байкоо менен өз баасын бере алат.

Көркөм адабияттын диалогдорун талдоодо баалоо сезим менен кабылдоо, эмоциялык жана прагматикалык негиздерде калыптанышы мүмкүн. Мисалы: – *Ии, айтпадым беле сага, алмалар быша элек, кол тийгизбе деп! – Менин колум тийген жок, жөн эле кичине тиштеп көрдүм. – Кандай экен? – Ачуу... – Ишендиңби эми? – Ооба... .* Мында сезүү органдары менен кабыл алган объектинин сапатын баалоо жыйынтыгы элестеткен баалоо эталону менен дал келбейт. Бала алмалардын быша электигине өзү ынанып көргүсү келип, бакчага кирип барып, бою жеткен шактагы алмалардын бардыгын тиштеп чыгат. Аңгеменин диалогдорунда автор менен каармандын ортосундагы позициянын айкалышын – баланын жоругуна тамаша менен мамиле кылган каардуу байкени байкоого болот. Бала турмуш сабагын ала алды – сырткы көрүнүш аркылуу эч нерсени баалоо мүмкүн эмес: кызыл алмалар кычкыл экен, ал эми көрүнүшү «коркунучтуу» каардуу байке абдан мээримдүү жана калыс болуп чыкты. Мындай диалогдордо татуу-кычкыл, жумшак-катуу сыяктуу антонимдик түшүнүктөр экспликацияланып, сезүү органдарынын жардамы аркылуу алынган тажрыйбанын негизинде карама-каршылыгы аныкталат.

Адамды эмоциялык баалоо эмоциялык реакциянын негизинде чыккан субъективдүү баалоону көрсөтөт. Курчап турган дүйнөнүн объектилери «сүйлөөчүнүн дүйнөсүн, анын максаттарын жана багыттарын, жүрүм-турум ченемдерин козгогондуктан, ал үчүн маанилүү болуп калат» [5, 67]. Мисалы, төмөндөгү

диалогдо агасынын жүрүм-турумуна баланын эмоциялык баасы чагылдырылат: – *Атам согушта жүрсө, болушары жок деп сен мени урасың ээ? Карап тур! Көрөсүң го... Атам келсинчи, анан сени... – өпкө өпкөсүнө батпай муңкана ыйлады... – Макул, Ажыке, ыйлабачы. Атам аман келсе болду, экөөбүз Чабдарды минип алдынан чаап чыгабыз... (Ч. Айтматов).* Маектешүүчүнүн абалын түшүнүү үчүн «адам аны өзүнөн өткөрүп көрүшү керек» [3, 181]. Демек, мындай баалоо кабылдоонун психологиялык өзгөчөлүктөрү менен байланышат да, сүйлөөчүнүн белгиленген өлчөмдөрүнө туура келбегенде пайда болот.

Объект сүйлөөчүнүн позициясында баалуулуктардын субъективдүү өлчөмү боюнча, эмоциялардын негизинде бааланса, сүйлөөчүнүн көз караштарына ылайык калыптанган жактардын жана предметтердин номинациясы пайда болот: – *Кемпир – философ. Кээде түшкө кирбеген нерсени ойлоп табат, а кээде чылгый жинди. Деги түшүндүрүп болбойт, мунун топурагын өзгөчө бир аралашмадан алса керек. (Б. Усубалиев).*

Дээрлик объективдүү баалоо – прагматикалык болуп саналат, ал объекттин карама-каршы белгилерин интерпретациялоого негизделет да, салыштыруу объективдүү-логикалык өзөктө жүргүзүлөт.

Лингвистикалык адабиятта баалоо маанилеринин ар кандай категориялары белгиленип, алар оппозицияда көрсөтүлөт. Аларга: 1) сенсордук-татымдык (гедонисттик) (мисалы: даамдуу-даамсыз, жагымдуу-жагымсыз); 2) мотивдери чагылдырылган психологиялык баалоолор, мисалы: а) интеллектуалдык деңгээлдерди баалоо (акылдуу-акылсыз, кызыктуу-кызыксыз, терең-үстүрт); б) эмоциялык баалоолор (шаттуу-кайгылуу); 3) эстетикалык, сенсордук-татымдык жана психологиялык баалоолорду чагылдыруучу (сулуу-сулуу эмес); 4) этикалык (айкөл-майда); 5) утилитардык (пайдалуу-зыяндуу); 6) ченемдик (туура-туура эмес, натыйжалуу-натыйжасыз) кирет [2].

Көркөм тексттеги диалогдордо ар кандай баалоолордун синтезин көрүүгө болот. Мисалы: – *Кийине чыгышка да шайманың келбептир го, байкуш. Дамбал, өтүкчөн келгениңе да шүгүр. Ыя, уялсаң боло! Жээликкидей же бир жаш болсоңчу. Балдарың эр жетти, а сен... (Ч. Айтматов).*

Мында түнкү окуядан кайтып келген каарманды баалоонун бир катар критерийлери бар: *кийинүүгө шайманы келбептир го, байкуш* – кекээр (сарказм) менен баалоо («байкуш»), каармандын күтүүсүз кырдаалдагы абалы; *уялсаң боло* – адеп-ахлак ченеми; *Жээликкидей же бир жаш болсоңчу* акылга сыйбаган жоругунун жаш курагына туура келбегени; *балдарың эр жетти, а сен...* – адеп-ахлак өлчөмүндө салыштырып баа берүү, башкача айтканда психологиялык, этикалык жана ченемдик баалоонун маанилери чиеленишет.

Белгилүү болгондой, концепттер «отражают национальную действительность, являются единицами национального сознания носителей языка. Как таковые они отражают национальные особенности мышления народа, национальные особенности осмысления».

ния народом реальной действительности, окружающей его» [7, 39]. Башкача айтканда, тилди алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде, ой жүгүртүүсүндө улуттук өзгөчөлүгүнө, жашоо шартына, калыптанган мүнөзүнө жараша тилдик бөтөнчөлүктөрү да калыптанат. Буга мисал катары кыргыз элинин чыдамдуулук жана азга каниет кылуу сапатын кийинки диалогдо кездештирүүгө болот: - *Өлгөнү жатса да, биздин эл «жакшымын» дей берет...- деди тиги кыңырылып, кабагы кирдүү. (Т. Касымбеков).*

Контексте көрүнгөндөй, айтылгандын мазмунуна карата терс мамиле айтуучунун гримасасы менен баса белгиленип, бул лингвистикалык – вербалдык жана паралингвистикалык – бейвербал каражаттардын бир диалогдук структурасынын алкагында өз ара катнашын көрсөтөт.

Экспликациянын вербалдык ыкмасында ар кандай өлчөмдөгү каражаттар – дериваттар жана лексемалардан тартып бүтүндөй конструкцияларга чейин активдүү колдонулат. Ушундан улам, тилде баалоо семантикасына ээ каражаттардын бүтүндөй катмары бөлүнүп чыгат. Мындай тилдик каражаттарды үч топко бөлүү шартка ылайык: мелиоративдик (оң), баштапкы (нулевой) – нейтралдык жана пейоративдик (терс). Булардын ичинен нейтралдык баалоонун санак башаты катары кызмат кылат. Терс каражаттар эмоциялык жактан чыңалган, ал эми оң каражаттар жай, ырааттуу баалоону чагылдырат. Кыргыз тилинде деминутивдик, кичирейтип-эркелетүүчү, субъективдүү-баалоочу, чоңойтуп көрсөтүүчү ж.б. бирдиктер аз кездешет, алсак, *жетимче, балакай*. Ал эми субъективдүү баалоонун экспликацияланышында кыргыз авторлорунун диалогдорунда – *дай* мүчөсү көп учурайт. Мисалы: - *Ошо чычкандай болгон баланын колунан эмне келмек эле?! (Б. Усубалиев).* Диалогдордо өзгөчө эмоциялык баалоону элестүү сөздөр берет: - *Оңураңдайм, оңураңдай турган жөнүм бар. Сен бийликке каршы чыгып атасың түшүндүңбү! (Ч.Айтматов).* Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн мындай тобу өзүнө сырткы жана ички баалоо-мүнөздөмөнү айкалыштырып, эндемикалык концептиге таандык болот [7].

Диалогдун структураларында баалоо мааниси биринчи кезекте сын атоочтор, баалоо семантикасына ээ тактоочтор менен берилет (*жакшы-жаман, акылдуу-акылсыз* ж.б.). Аны менен катар нерселер, буюмдар, жаныбарлар жана аракеттердин аталышында эксплициттүү жана имплициттүү түрдө болушу мүмкүн. Мисалы: - *Койчу эми, байкуштун ичкенин аш кылсаңчы, карыган аюу! — деди. (М. Элебаев).* - *Эй, кудай тажаткыр! Кылдарымды качан санап жүрөсүң? (К.Осмоналиев).* Мындай лексемалардын диалогдо функцияланышында кандайдыр бир эталон менен салыштыруу имплициттүү түрдө аракетке келсе, айтым баалоочу болуп калат. Диалогдо баалоо айтымдын семантикасы менен импликацияланып, андан улам конкреттешет жана сүйлөшүүнүн катышуучуларынын ар бири менен толукталып турат.

Өзгөчө эмоциялуулук менен айырмаланып турган диалогдук структураларда вербалдашкан баалоону берүү коммуникациянын катышуучулары тарабынан баалоону чагылдыруунун паралингвистикалык, бейвербал ыкмаларынын автордук сүрөттөөсү менен коштолот. Бул каармандардын дагы толук мүнөздөмөсүн же көркөм тексттердин окуяларын түзүүгө өбөлгө болот. Мисалы: - *Сен ал катынды көрдүңбү? Зулайка мурдун шуу тартты. Бала башын ийкеди. - Сулуу неме бекен? Бала башын ийкеди. - Менден да сулуу бекен? Бала башын ийкеп жиберип, анан кайра жок дегендей башын чайкады. (М. Байжиев).* Бир тараптуу вербалдашкан диалогдо эне менен баланын сезимдери чагылдырылган. Ыйлап жаткан энесинин жүрөгүн оорутпаш үчүн улуу аргасыз калп айтууга мажбур болсо да, өзүнүн биринчи реакциясында атасы ашык болуп калган башка аялдын сулуулугун баалоо айкындалып калды. Баланын бейвербал жоопторунда анын сезимдери чагылдырылган: энесине болгон жакшы көрүүсү жана аёо сезими, анын алдындагы жоопкерчилиги, атасына болгон таарынычы. Текстте көрүнгөндөй, каармандардын мүнөздөмөлөрүн конкреттештирүүдө бейвербал каражаттар чоң мааниге ээ.

Кийинки мисалда айтуучунун «акылсыз» деген баалоосу кыймылдуу(моторный) – экспрессивдүү сүрөттөө менен экспликацияланат: - *Ага эмне кыласың айтып?! Жөн кой! Ал деген. - Динар сөзүн айтып бүтпөй, кичинекей муштуму менен башын ургулап койду.*

Е.М. Вольфгун концепциясына ылайык, баалоо сөзгө караганда кичине элементтер менен чектелиши мүмкүн, бирок сөздөрдүн тобун жана бүтүндөй айтымды мүнөздөй алат [5, 5]. Мисалы, диалогдордо сырдык сөздөрдүн жана табыш тууранды сөздөрдүн колдонулушу авторго каармандын маектешүүчүгө мамилесин гана эмес, сүрөттөлүп жаткан кырдаалдарда вербалдашкан реакция түрүндө анын мүнөзүнүн тийиштүү жактарын ачып берүүгө шарт түзөт: - *Сен биринчи укпайсыңбы аны! Ал сенден улуу го акыры! – Э! –Эмне «Э», эмне?! Сен азыр менден көрөсүң!*

Кичүү уулдун «Э!» деген тоготпогон жообунда агасына, апасынын сөздөрүнө карата мамилеси жана анын мүнөзүнүн орой, улууларга кырс мамиле кылуу өңдүү терс сапаты көрсөтүлөт. Диалогдун мындай биримдиктери функциялык мазмуну менен бүтүндөй айтымдын ордун алмаштырып, тексттин эмоциялуулугун күчөтөт.

«Баалоо» түшүнүгү ар кандай тилдик каражаттар менен вербалдашып, алардын катарына тилдин бардык деңгээлдеринин бирдиктери да кирет. Алар көркөм тексттин диалогдорунун катышуучуларынын «өнүмдүү коммуникативдик жүрүм-турумунун» (термин И. А. Стернинге таандык) [6, 110] белгилеринин дагы толугу менен объективдешүүсүнө өбөлгө болот.

Биринчи кезекте, автордун баалоонун вербалдык каражаттарды тандап алышы жана баалоону чагылдыруу үчүн пайдаланылган бейвербал каражаттарды текстте сүрөттөө айтуучунун жактарга жана предметтерге, курчап турган чындыктын кубулуштарына

субъективдүү мамилесин экспликациялоо өзгөчөлүктөрү менен байланышкан.

Бир жагынан алганда, баа жана баалоо импликациялуу же экспликациялуу түрдө диалогдук структуранын лингвистикалык жана паралингвистикалык компоненттери, ал эми экинчи жагынан, тексттеги айтымдын семантикасы менен айкашат. Мында баалоочу семантиканы статикалык деп айтуу мүмкүн эмес, ал диалогдун катышуучуларынын көз караштарында салыштыруунун критерийине жараша өзгөрүшү ыктымал. Бирок, баалоо параметрлерин түзүү өзгөчөлүктөрүнө социалдык жактан шартталган эталондор, ченемдер жана стереотиптер таасир этип, алар жалпы жонунан көптөгөн доорлордо да өзгөрүүсүз сакталып калышы мүмкүн. Ушундан улам, баалоо обочолонгон коомдо же адамзат масштабында эталон катары иштөө менен, социалдык жактан бекемделген кубулуш болуп саналат. Вербалдык, бейвербал же аралаш ыкмалар менен чагылдырылган диалогдордогу баалоо каармандардын деталдуу психологиялык бейнесин түзүүгө жардам берет.

Демек, диалогдордо өзүнүн мазмуну менен адамдын аң-сезиминде ой жүгүртүүнүн спецификасын жана концептуалдык иерархийлердин структуралашуусун козгогон баалоонун вербалдык жана бей-

вербал ыкмаларын экспликациялоо баалоо маселесинин татаалдыгын көрсөтүп, мүнөздөмөлөрдүн жана белгилердин интерпретациясынын натыйжасы болуп саналат.

Адабияттар:

1. Арутюнова Н.Д. Сравнительная оценка ситуаций // Изв. АН СССР Сер. лит. и яз. 1983. - Т. 42. №4. - С. 332-333.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - М., 1988. - С. 341.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - М.: «Языки русской культуры», 1999. - С. 896.
4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. - Тамбов: Изд. ТГУ, 2014. - С. 236.
5. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. - М., 2002. - С. 280
6. Стернин И.А. Избранные работы. Теоретические и прикладные проблемы языкознания. - Воронеж: «Истоки», 2008. - С. 596.
7. Стернин И.А. Эндемичные киргизские концепты (на фоне русского). / И.А. Стернин, У.Д. Камбаралиева // Социально-научные исследования 2016. - Воронеж: «Истоки», 2016. - С. 36-41.
8. Хисамова Г.Г. Диалог как компонент художественного текста (на материале художественной прозы В.М. Шукшина): диссертация... доктора филологических наук/ Г.Г. Хисамова. - Уфа, 2009. - С. 396

Рецензент: д.филол.н. Абдыкеримова А.Э.